

ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตร An Analytical Study of Buddha's Footprints in the Lakkhaṇa Sutta

¹สุชาดา รัตนาวิทย์, ²พระธรรมวชิรปัญญาจารย์

(เทียบ สิริญาโน) และ³อติเทพ ผาธา

¹Suchada Rattanavit, ²Phra Dhammavajirapanyajarn

(Thiep Siriyano) and ³Athitthep Phatha

^{1,2,3}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3}Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

¹Corresponding Author's Email: pu.suchada04@gmail.com

Received: May 8, 2026; Revised: August 16, 2026; Accepted: August 17, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษาโครงสร้างและเนื้อหาของลักขณสูตร 2) เพื่อศึกษาลักษณะของพระพุทธรูปที่ปรากฏในลักขณสูตร และ 3) เพื่อวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปในมิติทางธรรม การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแบบวิจัยเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ อรรถกถา ตลอดจนเอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหา และนำเสนอผลการวิจัยเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) ลักขณสูตรเป็นพระสูตรสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระอานนท์ โดยทรงอธิบายเหตุแห่งการบังเกิดมหาปรีดิ์ลักษณะ 32 ประการว่าเป็นผลจากการสั่งสมกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์มาอย่างยาวนาน จนทำให้พระวรกายสมบูรณ์ด้วยลักษณะของมหาบุรุษ 2) ลักษณะของพระพุทธรูปซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหาปรีดิ์ลักษณะมีความหมายทั้งในเชิงกายภาพและเชิงสัญลักษณ์ โดยในเชิงกายภาพสะท้อนความสมบูรณ์แห่งพระวรกาย ส่วนในเชิงสัญลักษณ์สะท้อนคุณธรรมสำคัญ เช่น ความมั่นคง ความบริสุทธิ์ และการดำเนินไปเพื่อประกาศพระธรรม 3) ในเชิงวิเคราะห์ ลักษณะของพระพุทธรูปมิได้เป็นเพียงลักษณะทางสรีระ หากแต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่แสดงถึงผลแห่งการสั่งสมกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธองค์ อีกทั้งยังมีคุณค่าในด้านพุทธศิลป์ ความเชื่อ และการประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาตนเองตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ: พระพุทธรูป; มหาปรีดิ์ลักษณะ; ลักขณสูตร

Abstract

This thesis aims to achieve three objectives: 1) to study the structure and content of the Lakkhaṇa Sutta, (2) to examine the characteristics of the Buddha's footprints as presented in the Sutta, and (3) to analytically investigate the characteristics of the Buddha's footprints in terms of their doctrinal significance. This study employs a qualitative documentary research methodology, drawing upon the Tipiṭaka, its commentaries, as well as related academic works and research studies. Data were analyzed through content analysis and synthesis, and the findings are presented descriptively. The results reveal that: 1) the Lakkhaṇa Sutta is a significant discourse delivered by the Buddha to Venerable Ānanda, in which He explains that the thirty-two marks of a great man (mahāpurisa-lakkhaṇa) arise from the accumulation of wholesome actions and the continuous cultivation of perfections (pāramī) over a long period, resulting in the perfection of the Buddha's physical form; 2) among these marks, the characteristics of the Buddha's footprints possess both physical and symbolic meanings physically reflecting the perfection of the Buddha's body, and symbolically representing important virtues such as stability, purity, and the progression toward the proclamation of the Dhamma; (3) analytically, the Buddha's footprints should not be understood merely as physical attributes, but as symbolic representations of the results of accumulated merit and the cultivation of perfections, which also hold significance in terms of Buddhist art, belief systems, and their application as a guideline for self-development in accordance with Buddhist teachings.

Keywords: Buddha's Footprints; Mahāpurisa-Lakkhaṇa; Lakkhaṇa Sutta

บทนำ

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องพระพุทธรูปมักปรากฏในฐานะสิ่งที่เกิดขึ้นตามพระประสงค์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อพิจารณาในบริบทของคติความเชื่อของพุทธศาสนิกชนทั่วโลก กลับพบว่า พระพุทธรูปได้รับการถ่ายทอด ปรากฏอย่างแพร่หลายในรูปแบบของความเชื่อและงานพุทธศิลป์ที่หลากหลาย จึงอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธรูปมิได้เป็นเพียงองค์ประกอบทางศาสนบัญญัติเท่านั้น แต่ยังเป็นสัญลักษณ์แห่งความศรัทธาที่เชื่อมโยงพระพุทธรูปเข้ากับสังคมพุทธในแต่ละยุคสมัยอย่างแนบแน่น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลผู้เปี่ยมด้วยพระปัญญาและพระคุณอันประเสริฐ ทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณซึ่งเป็นภูมิปัญญาสูงสุดที่ไม่มีสิ่งใดเทียบได้ พระองค์มิได้เป็นเพียงผู้รู้ความจริงของโลกเท่านั้น หากยังทรงเป็นพระบรมครูของเทวดาและมนุษย์ ผู้ทรงแสดงธรรมเพื่อโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ด้วยพระมหากรุณาอันไพศาล การศึกษาพระพุทธรูปจึงมิได้มุ่งเพียงการรับรู้เรื่องราวในเชิงชีวประวัติ หากแต่เป็นการเข้าถึงสาระสำคัญของพระธรรมคำสอนที่ทรงประกาศไว้เพื่อประโยชน์สุขของสรรพสัตว์ แนวทางหนึ่งที่น่าสนใจเชิงลึกเกี่ยวกับพระพุทธรูปและพระธรรม คือการพิจารณาคุณลักษณะพิเศษของพระองค์ในเชิงสัญลักษณ์และเชิงธรรมะ คุณลักษณะเหล่านี้มิได้เป็นเพียงเครื่องหมายภายนอก หากแต่สะท้อนถึงคุณธรรม บารมี และภาวะทางจิตวิญญาณที่พระองค์ทรงบำเพ็ญสั่งสมมาอย่างยาวนาน แนวคิดเรื่องมหาบุรุษลักษณะใน ลักษณะสูตร ซึ่งพระพุทธศาสนาเถรวาทอธิบายว่าเป็นลักษณะของ “มหาบุรุษ” หรือบุคคลผู้มีบารมีสมบูรณ์สูงสุด บุคคลเช่นนี้ย่อมมีปลายทางแห่งชีวิตอยู่สองประการ คือ หากครองเรือนก็จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองแผ่นดินโดยธรรมและสมบูรณ์ด้วยแก้วเจ็ดประการ แต่หากออกบรรพชา ย่อมตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ปา. (ไทย); 11/198/159) บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ และเข้าถึงนิพพานอันบริสุทธิสูงสุด (พระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ขุ.ส. (ไทย); 25/699/666) ภาพรวมดังกล่าวสะท้อนให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนผ่านจากพระกุมารสิทธัตถะสู่การเป็นมหาบุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยมหาปุริสลักษณะ 32 ประการตามที่พระสูตรได้พรรณนาไว้

มหาปุริสลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ฌนิกาย ปาฎิกวรรค โดยมีการอธิบายรายละเอียดในเชิงลักษณะทางกายภาพ เช่น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มีลายจักรที่ฝ่าพระบาท ส้นพระบาทยาว พระบาทเหมือนสังข์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: ที.ปา. (ไทย); 11/200/160) พระสุรเสียงดุจพรม พระทนต์ 40 ซี่ พระชิวหาใหญ่ รวมถึงลักษณะอนุพยัญชนะ 80 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2566) อีกจำนวนมาก แม้ลักษณะเหล่านี้เมื่อพิจารณาในเบื้องต้นอาจดูเป็นเพียงคุณลักษณะทางกายภาพ แต่ในความเป็นจริงกลับแฝงไว้ด้วยนัยเชิงสัญลักษณ์ที่ลึกซึ้ง กล่าวคือเป็นผลของการบำเพ็ญบารมีและเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงคุณธรรมอันสูงส่ง เช่น ความมั่นคง ความบริสุทธิ์ ความเมตตา และปัญญา

มหาปุริสลักษณะจึงมิใช่เพียงการยกย่องรูปลักษณ์ของพระพุทธรองค์ หากแต่เป็นการสะท้อนความสมบูรณ์ทั้งทางกายและจิตอยู่ในศิลปะ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) อันเป็นผลจากการสั่งสมกุศลกรรมอย่างยาวนาน และยังแสดงถึงพลังทางศีลธรรมและโพธิญาณที่นำไปสู่การตรัสรู้ ความสมบูรณ์เช่นนี้ทำให้มหาบุรุษผู้มีลักษณะครบถ้วนแตกต่างจากบุคคลทั่วไปอย่างมีนัยสำคัญ ในบรรดามหาปุริสลักษณะทั้ง 32 ประการ “ลักษณะของพระพุทธรบาท” นับว่ามีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ทั้งในเชิงกายภาพและเชิงสัญลักษณ์ เช่น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มีลายจักรที่ฝ่าพระบาท ส้นพระบาทยาว พระบาทอ่อนนุ่ม ฝ่าเท้ามีลวดลายคล้ายตาข่าย และข้อพระบาทสูง ลักษณะเหล่านี้มิได้สะท้อนเพียงความงดงามทางกาย แต่ยังแสดงถึงความมั่นคง ความไม่หวั่นไหว การก้าวข้ามกิเลส และการดำเนินไปเพื่อโปรดสัตว์อย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องธรรมจักร อันหมายถึงการประกาศพระธรรมให้แก่ขยายไปอย่างกว้างขวาง ลักษณะของพระพุทธรบาทจึงปรากฏอย่างแพร่หลายในงานพุทธศิลป์ (พระมหาจิรวัฒน์ กนตวณฺโณ, 2568) และพุทธสถานในหลายภูมิภาคทั้งเอเชีย (นันทนา ชุตินฺท, 2533) ทั้งในชมพูทวีป ศรีลังกา ไทย (กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2558) พม่า ลาว ตลอดจนดินแดนในเอเชียกลางและเอเชียตะวันออกเฉียง โดยกลายเป็นสัญลักษณ์แห่งความศรัทธาที่ช่วยให้พุทธบริษัทระลึกถึงพระพุทธรองค์อยู่เสมอ แม้รูปแบบทางศิลปกรรมในแต่ละท้องถิ่นอาจมีความแตกต่างจากรายละเอียดในพระไตรปิฎก แต่ก็สะท้อนถึงความพยายามในการสืบทอดและตีความคติความเชื่อให้สอดคล้องกับบริบททางวัฒนธรรมของแต่ละสังคม อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณางานวิชาการในปัจจุบัน พบว่ายังขาดการศึกษาลักษณะของพระพุทธรบาทในฐานะองค์ประกอบหนึ่งของมหาปุริสลักษณะอย่างเป็นระบบ ทั้งที่แท้จริงแล้วลักษณะดังกล่าวมิได้เป็นเพียงเรื่องของรูปลักษณ์ แต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่สะท้อนถึงกระบวนการพัฒนาทางจิตวิญญาณอันนำไปสู่การตรัสรู้ ยิ่งไปกว่านั้น ในบริบทของสังคมร่วมสมัยที่เผชิญความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งด้านเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และค่านิยม การทำความเข้าใจลักษณะของพระพุทธรบาทอย่างถูกต้องยิ่งมีความสำคัญ เนื่องจากผู้คนจำนวนมากอาจรับรู้ข้อมูลผ่านสื่อหรือศิลปกรรมโดยขาดการตรวจสอบกับแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ ส่งผลให้เกิดความคลาดเคลื่อนหรือการตีความที่ไม่ตรงกับเจตนารมณ์ดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา

การศึกษาลักษณะของพระพุทธรูปตามที่ปรากฏในลักขณสูตรโดยตรงจึงมีความสำคัญ เพื่อค้นหาความหมายดั้งเดิม วิเคราะห์ในเชิงสัญลักษณ์และเชิงธรรมะ และเชื่อมโยงเข้ากับกรอบแนวคิดทางพุทธปรัชญาอย่างเหมาะสม การศึกษาครั้งนี้มุ่งวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อทำความเข้าใจลักษณะของพระพุทธรูปในฐานะเครื่องหมายแห่งบุญบารมีและภาวะธรรมชั้นสูง อันจะนำไปสู่ความเข้าใจเชิงลึกในพระพุทธศาสนา และสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาจิตใจตามรอยบาทของพระบรมศาสดาได้อย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาโครงสร้างและเนื้อหาของลักขณสูตร
2. เพื่อศึกษาลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตร
3. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตร” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการศึกษาวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นแนวทางหลักในการดำเนินการศึกษา ซึ่งมีขั้นตอนการวิจัยดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การรวบรวมเอกสารชั้นปฐมภูมิ ผู้วิจัยเริ่มต้นจากการศึกษาข้อมูลหลักที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประเด็นวิจัย ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ตลอดจนเอกสารทางพระพุทธศาสนาและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลสำคัญในการวิเคราะห์เนื้อหาเกี่ยวกับลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตร

ขั้นตอนที่ 2 การรวบรวมเอกสารชั้นทุติยภูมิ นอกจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิแล้ว ผู้วิจัยยังได้ศึกษาหนังสือ ตำราวิชาการ งานวิจัย บทความ และวารสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้ประกอบการอธิบายและสนับสนุนการตีความในเชิงวิชาการให้มีความชัดเจนและครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

ขั้นตอนที่ 3 การคัดเลือก วิเคราะห์ และเรียบเรียงข้อมูล หลังจากการรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ทำการคัดเลือกเนื้อหาที่สอดคล้องกับประเด็นการศึกษาของ ลักษณะพระพุทธรูปในลักขณสูตร พบว่าลักษณะของพระพุทธรูปที่ได้เป็นเพียงการบรรยายลักษณะทางกายภาพของพระพุทธรูปเท่านั้น แต่เป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนผลแห่งการบำเพ็ญบารมีและคุณธรรมของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ ซึ่งผลที่ได้สอดคล้องกับแนวคิดของสมเด็จพระวันรัต (มี) และพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่อธิบายว่ามหาปุริสลักษณะเกิดจากผลแห่งกรรมดีและคุณธรรมภายใน ทั้งยังมีความหมายเชิงธรรมะ เช่น ลายจักรบนฝ่าพระบาทที่แสดงถึงการประกาศพระธรรม และมีความเชื่อมโยงกับอนุพยัญชนะ 80 ประการ ซึ่งช่วยอธิบายรายละเอียดแห่งความสมบูรณ์ของพระพุทธรูปลักษณะให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ขั้นตอนที่ 4 การสรุปผลและนำเสนอผลการวิจัย ในขั้นตอนสุดท้าย ผู้วิจัยได้นำผลการวิเคราะห์มาสรุปเป็นองค์ความรู้ โดยเรียบเรียงให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย พร้อมทั้งนำเสนอผลในลักษณะพรรณนาเชิงวิเคราะห์ นอกจากนี้ยังได้เสนอแนะแนวทางสำหรับการศึกษาวิจัยในอนาคต รวมถึงข้อเสนอแนะที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ทางวิชาการและการปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 จากการศึกษาพบว่า ลักษณะสูตร เป็นพระสูตรสำคัญในพระสูตรตันตปิฎก ที่มุนิกาย ปาฏิภวรรค ที่มุ่งอธิบายมหาปฐก 32 ประการของพระพุทธเจ้า โดยมีการจัดวางเนื้อหาอย่างเป็นระบบและมีลำดับขั้นชัดเจน กล่าวคือ ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ได้แก่ การกล่าวถึงคำพยากรณ์มหาปฐก 32 ประการ การอธิบายรายละเอียดของลักษณะมหาปฐกแต่ละประการ การแสดงเหตุแห่งการเกิดลักษณะดังกล่าว และการเชื่อมโยงเข้าสู่หลักธรรมที่เกี่ยวข้องเมื่อพิจารณาในเชิงเนื้อหา จะเห็นได้ว่าพระสูตรนี้มีได้มุ่งเพียงการพรรณนาลักษณะทางกายภาพของพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง “กรรม” และ “ผลของกรรม” อย่างเป็นระบบ มหาปฐก 32 ประการ มิได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากแต่เป็นผลจากการสั่งสมกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างต่อเนื่องยาวนานในอดีตชาติ นอกจากนี้ เนื้อหาของพระสูตรยังสะท้อนบริบททางความคิดในสมัยพุทธกาล ซึ่งแนวคิดเรื่องลักษณะมหาปฐกมีรากฐานอยู่ในคติพราหมณ์เดิม (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2537) แต่พระพุทธศาสนาได้ตีความใหม่ในเชิงเหตุและผลทางศีลธรรม โดยเน้นว่าความสมบูรณ์ทางกายมิได้เป็นเรื่องของชาติกำเนิด หากแต่เป็นผลสะท้อนของความสมบูรณ์ทางจิตใจและคุณธรรม โครงสร้างและเนื้อหาของลักษณะสูตรจึงมีลักษณะเป็นทั้งคำอธิบายเชิงคัมภีร์และหลักธรรมเชิงเหตุผล ที่เชื่อมโยงพฤติกรรมทางศีลธรรมเข้ากับผลลัพธ์ทั้งในระดับรูปธรรมและนามธรรม ทำให้พระสูตรนี้มีคุณค่าอย่างยิ่งในฐานะหลักฐานสำคัญที่อธิบายความเป็นพระพุทธเจ้า

วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 การศึกษาลักษณะของพระพุทธรูป พบว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของมหาปฐก 32 ประการ ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งโดยมีลักษณะเด่นหลายประการ เช่น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มีลายจักรปรากฏบนฝ่าพระบาท สันพระบาทยาว พระบาทอ่อนนุ่ม และมีสวดลายคล้ายตาข่าย ลักษณะดังกล่าวสามารถทำความเข้าใจได้ในสองมิติที่สัมพันธ์กัน คือมิติทางกายภาพและทางสัญลักษณ์ ในมิติแรก ลักษณะของพระพุทธรูปสะท้อนถึงความสมบูรณ์ของพระวรกายในฐานะมหาปฐก ส่วนในมิติที่สอง ลักษณะเหล่านี้สื่อถึงคุณธรรมภายใน เช่น ความมั่นคง ความบริสุทธิ์ ความเมตตา และปัญญา ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่เกิดจากการบำเพ็ญบารมี โดยเฉพาะ “ลายจักร” ที่ปรากฏบนฝ่าพระบาท ถือเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่สะท้อนบทบาทของพระพุทธองค์ในฐานะผู้ประกาศพระธรรม กล่าวคือเป็นผู้หมุนวงล้อแห่งธรรมให้ดำเนินไป ขณะที่ลักษณะของฝ่าพระบาทที่ราบเสมอกันสามารถตีความได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของความมั่นคงและความเสมอภาคในการดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ยิ่งไปกว่านั้นลักษณะของพระพุทธรูปยังสัมพันธ์โดยตรงกับแนวคิดเรื่องผลของกรรม กล่าวคือ เป็นผลสะท้อนของการสั่งสมคุณงามความดีและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติจนปรากฏเป็นลักษณะพิเศษในชาติสุดท้ายที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ลักษณะของพระพุทธรูปจึงมิใช่เพียงองค์ประกอบทางสรีระ แต่เป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนทั้งคุณธรรมและผลของการปฏิบัติธรรม อันแสดงถึงความสมบูรณ์ทั้งทางกายและจิตใจของพระพุทธองค์อย่างชัดเจน

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 เมื่อพิจารณาในเชิงวิเคราะห์ พบว่า ลักษณะของพระพุทธรูปในลักษณะสูตร มีนัยสำคัญในระดับปรัชญา และสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ มิได้เป็นเพียงลักษณะทางกายภาพ หากแต่เป็นการนำเสนอหลักธรรมผ่านรูปสัญลักษณ์ที่สามารถตีความได้หลายระดับ ในมิติของเหตุและผล ลักษณะของพระพุทธรูปสะท้อนหลักธรรมอย่างชัดเจน กล่าวคือ เป็นผลโดยตรงจากการกระทำที่เป็นกุศล และการบำเพ็ญบารมีในอดีต ซึ่งสอดคล้องกับหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ว่า การกระทำย่อมมีผล

ตามมา ทั้งในระดับรูปธรรม เช่น ลักษณะทางกาย และในระดับนามธรรม เช่น คุณธรรมภายในในมิติของความหมายเชิงสัญลักษณ์ ลักษณะของพระพุทธรูปสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตได้ กล่าวคือ สื่อถึงการตั้งมั่นในคุณธรรม การไม่เบียดเบียนผู้อื่น การมีเมตตา และการมุ่งไปสู่เป้าหมายสูงสุดคือการพ้นทุกข์ ซึ่งสะท้อนแก่นของคำสอนในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาตนเองได้อย่างเป็นรูปธรรม โดยเฉพาะในมิติของศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งเป็นแนวทางหลักของการปฏิบัติธรรม ในอีกด้านหนึ่ง ลักษณะของพระพุทธรูปยังมีบทบาทสำคัญในเชิงพุทธศิลป์และความเชื่อ โดยปรากฏเป็นต้นแบบของสัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น รอยพระพุทธรูปตามสถานที่สำคัญต่าง ๆ ซึ่งกลายเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของพุทธศาสนิกชน และมีส่วนสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนาในมิติทางวัฒนธรรม ลักษณะของพระพุทธรูปในลักขณสูตรจึงมิได้จำกัดอยู่เพียงการอธิบายลักษณะภายนอก แต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่เชื่อมโยงหลักกรรม คุณธรรม และการปฏิบัติธรรมเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ

อภิปรายผลการวิจัย

1. ความสอดคล้องกับแนวคิดมหาปุริสลักษณะและหลักกรรมในพระพุทธศาสนา จากผลการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะของพระพุทธรูปใน ลักขณสูตร พบว่า ลักษณะดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของมหาปุริสลักษณะ 32 ประการ ซึ่งมีนัยสำคัญมากกว่าการเป็นเพียงลักษณะทางกายภาพ หากแต่เป็นการสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างกรรมและผลของกรรมอย่างเป็นระบบ ลักษณะพิเศษของพระพุทธรูปเป็นผลโดยตรงจากการสั่งสมกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติอย่างยาวนาน แนวคิดนี้ทำให้เห็นว่าความสมบูรณ์ทางกายมิได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่มีรากฐานมาจากการพัฒนาทางจิตใจและคุณธรรมภายในอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) และ สมเด็จพระวันรัต (มี) ที่อธิบายว่า มหาปุริสลักษณะเป็นสัญลักษณ์ของผลแห่งกรรมดีและการบำเพ็ญบารมี มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยไร้เหตุปัจจัย การอภิปรายในประเด็นนี้จึงช่วยยืนยันว่าลักษณะของพระพุทธรูปควรถูกทำความเข้าใจในฐานะ “ผลของกระบวนการพัฒนาทางจิต” มากกว่าการมองเป็นเพียงรูปสัญลักษณ์ภายนอก

2. การตีความเชิงสัญลักษณ์กับการสะท้อนคุณธรรมของพระพุทธรูป เมื่อพิจารณาในความหมาย ลักษณะของพระพุทธรูป เช่น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน การมีลายจักร สันพระบาทยาว หรือความอ่อนนุ่มของพระบาท ล้วนสามารถอธิบายได้ในเชิงสัญลักษณ์ที่สัมพันธ์กับหลักกรรม กล่าวคือ ฝ่าพระบาทที่ราบเสมอกันสะท้อนความมั่นคงและความเที่ยงตรงในการดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ขณะที่ลายจักรบนฝ่าพระบาทแสดงถึงบทบาทของพระพุทธรูปในฐานะผู้ทรงหมั่นวงล้อแห่งพระธรรมให้ดำเนินไปในโลก ซึ่งสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องธรรมจักรอย่างชัดเจน การตีความในลักษณะนี้ช่วยให้เห็นว่าลักษณะภายนอกมิได้แยกขาดจากสาระทางธรรม แต่เป็น “สื่อกลาง” ที่ทำให้เข้าใจคุณธรรมภายใน เช่น ปัญญา เมตตา และความบริสุทธิ์ของจิต ทั้งนี้ แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับทัศนะของ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่เน้นว่าความงดงามทางกายของพระพุทธรูปเป็นผลสะท้อนของคุณธรรมภายใน มิใช่สาระที่แยกออกจากกัน การอภิปรายในส่วนนี้จึงชี้ให้เห็นว่าการเข้าใจลักษณะพระพุทธรูปจำเป็นต้องตีความควบคู่ทั้งในระดับรูปธรรมและนามธรรม

3. บทบาทของลักษณะพระพุทธรูปในบริบทสังคม วัฒนธรรม และการประยุกต์ใช้ นอกเหนือจากมิติทางคัมภีร์แล้ว ผลการศึกษาายังแสดงให้เห็นว่าลักษณะของพระพุทธรูปมีบทบาทอย่างสำคัญในบริบทของสังคมพุทธศาสนา กล่าวคือ ได้ถูกพัฒนาเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาที่ได้รับการเคารพบูชาอย่างแพร่หลาย ไม่ว่าจะเป็นการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลอง การนำไปใช้ในงานพุทธศิลป์ หรือการเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในภูมิภาคต่าง ๆ ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าลักษณะของพระพุทธรูปได้มีความหมายจำกัดอยู่ในเชิงคัมภีร์ แต่ได้ขยายไปสู่มิติทางวัฒนธรรมและความเชื่ออย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในเชิงปฏิบัติ โดยใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาตนเองผ่านหลักศีล สมาธิ และปัญญา หรือไตรสิกขา ซึ่งไตรสิกขา แปลว่า ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา 3 ประการ ถือเป็นหัวใจของการพัฒนาชีวิตตามหลักพุทธศาสนา เพื่อแก้ไขปัญหาและนำไปสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ ดังนี้ 1) ศีล การฝึกอบรมความประพฤติทางกายและวาจาให้เรียบร้อย การอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างปกติสุข ไม่เบียดเบียนกัน 2) สมาธิ การฝึกอบรมจิตใจให้สงบ มั่นคง จดจ่อ และมีประสิทธิภาพในการควบคุมอารมณ์ 3) ปัญญาการฝึกอบรมความรู้และเข้าใจความจริงของชีวิตตามความเป็นจริง เพื่อให้เกิดความสว่างไสว แก้ปัญหา อันเป็นแก่นของการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งลักษณะของพระพุทธรูปของพระพุทธองค์ได้มาจากการบำเพ็ญธรรมนี้ การอธิบายในประเด็นนี้จึงทำให้เห็นว่าลักษณะของพระพุทธรูปมีบทบาททั้งในฐานะ “หลักธรรมเชิงสัญลักษณ์” และ “เครื่องมือทางวัฒนธรรม” ที่ช่วยสืบทอดพระพุทธศาสนาและสร้างความหมายให้กับชีวิตของพุทธศาสนิกชนในบริบทต่าง ๆ ได้อย่างต่อเนื่อง

องค์ความรู้ใหม่

1. การประยุกต์หลักธรรมเพื่อการทำความดีเพื่อผู้อื่นในสองระดับ จากการศึกษาลักษณะของพระพุทธรูปใน ลักษณะสูตร พบว่า หลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตรสามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาชีวิตด้านการทำความดีเพื่อผู้อื่นได้อย่างเป็นรูปธรรม โดยมีลักษณะเป็น “ระบบการพัฒนา” ที่ครอบคลุมทั้งระดับบุคคลและระดับสังคม

ในระดับบุคคลทั่วไป การทำความดีเพื่อผู้อื่นเริ่มต้นได้จากหลักธรรมพื้นฐาน เช่น การให้ทานและการไม่เบียดเบียนผู้อื่น การให้ทานมิได้จำกัดอยู่เพียงการให้วัตถุ แต่รวมถึงการให้สิ่งที่เหมาะสมและตรงกับความต้องการของผู้รับ ซึ่งเป็นการช่วยเหลืออย่างมีคุณภาพและก่อให้เกิดประโยชน์จริงต่อชีวิตผู้อื่น ขณะเดียวกันการละเว้นจากการเบียดเบียน โดยเฉพาะการงดเว้นจากการทำร้ายชีวิต เป็นรากฐานสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข เมื่อบุคคลมีจิตเมตตาและมุ่งเกื้อกูลต่อผู้อื่น ย่อมส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีและความมั่นคงในระดับสังคมโดยรวม ในระดับผู้ปกครองรัฐ หลักธรรมดังกล่าวขยายไปสู่การบริหารจัดการเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม โดยผู้ปกครองในอุดมคติ เช่น พระเจ้าจักรพรรดิหรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างของผู้ที่ใช้อำนาจด้วยคุณธรรม หลักทศพิธราชธรรม ทำหน้าที่เป็นกรอบควบคุมการใช้อำนาจให้เป็นไปอย่างยุติธรรม ไม่เบียดเบียน และมุ่งประโยชน์ของประชาชนเป็นสำคัญ ขณะเดียวกัน “สังคหวัตถุ 4” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) เป็นเครื่องมือในการสร้างความสัมพันธ์และความสามัคคีในสังคม ทำให้การปกครองมิใช่เพียงการบริหาร แต่เป็นการประสานประโยชน์และสร้างความไว้วางใจระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน เมื่อพิจารณาโดยรวมสำหรับหลักธรรมเรื่องสังคหวัตถุ 4 ก็ถือว่าเป็นอีกหลักธรรมข้อหนึ่งที่ผู้คนชาวพุทธทั่วไปอาจจะเกิดความเข้าใจว่า จะเป็นหลักธรรมที่จัดว่าเป็นหลักธรรมประเภทเกื้อกูลแก่

งานด้านสังคมสงเคราะห์หรือเกื้อกูลแก่การทำให้ผู้คนมีความสามัคคีมีความรักต่อกันเท่านั้นแต่ว่า สังคหวัตถุ 4 จะเป็นอีกหลักธรรมหนึ่งที่สามารถสร้างอันสงคฺทำให้ได้มาซึ่งลักษณะของความสมบูรณ์ของพระบาทของพระพุทธองค์อีกลักษณะหนึ่งก็คือ ลักษณะพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่มและมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปตาข่าย ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานที่ทำให้ผู้ศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ว่าจากเดิมที่เข้าใจว่าหลักสังคหวัตถุ 4 หมายถึง คุณเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้, หลักการสงเคราะห์ คือ ช่วยเหลือกันยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะกุมประสานโลกคือสังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ ดุจสลักเกาะยึดรถที่กำลังแล่นไปให้คง เป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ มี 4 อย่าง คือ ทาน การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน, ปิยวาจา พูดจาน่ารักน่านิยม นับถือ, อตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์, สมานัตตตา ความมีตนเสมอ คือ ทำตัวให้เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน เป็นต้นนั้น คงไม่มีใครไปคิดถึงสังคหวัตถุในมุมมองที่เกี่ยวข้องกับ ผลที่เกิดมาจากการปฏิบัติที่ไม่จำเพาะแต่การทำให้คนเกิดความรักสามัคคีกันเท่านั้น แต่ยังมีอันสงคฺสำคัญก็คือการได้หนึ่งในลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการด้วยก็คือได้ลักษณะพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่มและมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปตาข่ายอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าหลักธรรมในลักษณสูตรสามารถเชื่อมโยงการทำความดีจากระดับปัจเจกไปสู่ระดับสังคมได้อย่างเป็นระบบ กล่าวคือ ระดับบุคคลเน้นการสร้างพื้นฐานทางศีลธรรม ส่วนระดับผู้ปกครองเน้นการขยายผลไปสู่การจัดระเบียบสังคมที่มีธรรมาภิบาล ทั้งสองระดับมีเป้าหมายร่วมกันคือการสร้างประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นและนำไปสู่สังคมที่สงบสุขอย่างยั่งยืน

2. การพัฒนาแนวทางท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมบนฐานพระพุทธรูปเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้
องค์ความรู้จากการศึกษาลักษณะพระพุทธรูปยังสามารถต่อยอดไปสู่การพัฒนาแนวทางการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยกำหนดให้ “พระพุทธรูป” เป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ที่บูรณาการศรัทธา ศิลปะ และการพัฒนาจิตใจเข้าด้วยกัน แนวทางนี้ช่วยเปลี่ยนบทบาทของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์จากพื้นที่แห่งพิธีกรรม ไปสู่พื้นที่แห่งการเรียนรู้และการเปลี่ยนแปลงภายใน ที่เน้นการเรียนรู้มากกว่าการขอพรโดยผู้มาเยือนจะต้ององค์ความรู้จากการศึกษาหลักธรรม หรือจากหนังสือต่างๆ

ในเชิงปฏิบัติ แนวคิดนี้สามารถพัฒนาเป็นกิจกรรมหรือหลักสูตรที่ผสมผสานพุทธปรัชญากับทักษะร่วมสมัย ทำให้การเรียนรู้ธรรมะไม่จำกัดอยู่ในศาสนสถาน แต่สามารถเชื่อมโยงกับระบบการศึกษา การพัฒนาบุคลากร และการพัฒนาตนเองในบริบทสังคมปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ผู้วิจัยเห็นว่า การส่งเสริมการท่องเที่ยวในลักษณะดังกล่าวควรมุ่งเปลี่ยนจาก “การบูชาวัตถุ” ไปสู่ “การบูชาคุณธรรม” โดยใช้พระพุทธรูปเป็นสื่อกลางในการกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาภายใน ทั้งนี้ การออกแบบกิจกรรมควรเน้นกระบวนการเรียนรู้ เช่น การให้ความรู้ การฝึกภาวนา และการกำหนดภารกิจพัฒนาตนเอง เพื่อให้ผู้เข้าร่วมสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้จริง แนวทางนี้สอดคล้องกับหลักเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงต้องเกิดจากการลงมือปฏิบัติ ไม่ใช่เพียงการขอพรหรือการประกอบพิธีกรรมเพียงอย่างเดียว จึงสามารถตอบสนองต่อความต้องการของสังคมร่วมสมัยได้อย่างยั่งยืน และทำให้พระพุทธรูปมีบทบาททั้งในฐานะสัญลักษณ์ทางศาสนาและเครื่องมือในการพัฒนาชีวิต

สรุป

ผลการวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปใน ลักษณะสูตร แสดงให้เห็นว่า พระสูตรดังกล่าวเป็นคัมภีร์สำคัญที่อธิบายมหาปฐกสูตร 32 ประการอย่างเป็นระบบ โดยมีโครงสร้างเนื้อหาที่ครอบคลุมทั้งส่วนของคำพยากรณ์ ลักษณะของมหาบุรุษ เหตุแห่งการเกิดลักษณะนั้น และหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง โครงสร้างดังกล่าวสะท้อนแนวคิดพื้นฐานของพระพุทธศาสนาในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับผลของกรรม กล่าวคือ ความสมบูรณ์แห่งลักษณะของพระพุทธรูปได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากเป็นผลจากการสั่งสมกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน เมื่อพิจารณาเฉพาะลักษณะของพระพุทธรูป พบว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งในมหาปฐกสูตร โดยมีลักษณะเด่น เช่น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน การมีลายจักร สันพระบาทยาว พระบาทอ่อนนุ่ม และลวดลายคล้ายตาข่าย ลักษณะเหล่านี้สามารถอธิบายได้ทั้งในเชิงรูปธรรมและเชิงนามธรรม กล่าวคือ ในด้านกายภาพสะท้อนความสมบูรณ์แห่งพระวรกายของมหาบุรุษ ส่วนในด้านสัญลักษณ์สะท้อนคุณธรรมสำคัญ เช่น ความมั่นคง ความบริสุทธิ์ และบทบาทในการประกาศพระธรรม โดยเฉพาะลายจักรบนฝ่าพระบาทซึ่งสื่อถึงการหมุนวงล้อแห่งธรรมให้ดำเนินไปในโลก นอกจากนี้ ผลการวิเคราะห์ยังชี้ให้เห็นว่า ลักษณะของพระพุทธรูปมิใช่เพียงลักษณะทางสรีระ หากแต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่แสดงถึงผลแห่งกุศลกรรมและการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธรูปองค์ อีกทั้งยังมีคุณค่าในหลายมิติ ทั้งด้านพุทธศิลป์ ความเชื่อ และการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง โดยสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาตนเองให้ดำเนินชีวิตอย่างมีศีลธรรม มีความมั่นคงทางจิตใจ และมุ่งสู่ความหลุดพ้นตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ลักษณะของพระพุทธรูปในลักษณะสูตรมีความสำคัญในหลายระดับ ทั้งในเชิงคัมภีร์ เชิงสัญลักษณ์ และเชิงการปฏิบัติ โดยทำหน้าที่เป็นตัวแทนของความสมบูรณ์ทั้งทางกายและจิตใจของพระพุทธรูป พร้อมทั้งเป็นแนวทางให้พุทธศาสนิกชนสามารถนำไปใช้ในการพัฒนาชีวิตได้อย่างมีคุณค่าและยั่งยืน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย จากผลการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปใน ลักษณะสูตร พบว่าพระพุทธรูปมิได้มีความหมายเพียงในเชิงคัมภีร์หรือเป็นลักษณะทางกายภาพเท่านั้น หากแต่เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมที่สะท้อนคุณธรรมและผลแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธรูป ดังนั้น การนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปใช้ควรมุ่งเน้นการตีความในเชิงคุณธรรมควบคู่กับความศรัทธา มิใช่จำกัดอยู่เพียงการสักการะเชิงรูปแบบ

ในทางปฏิบัติ ควรส่งเสริมให้พระพุทธรูปเป็น “สื่อการเรียนรู้ทางธรรม” ที่ช่วยให้ผู้ศึกษาสามารถเชื่อมโยงจากสัญลักษณ์ภายนอกไปสู่ความเข้าใจภายใน เช่น การตระหนักถึงความมั่นคงในคุณธรรม ความไม่เบียดเบียน และการพัฒนาจิตใจให้ก้าวหน้า นอกจากนี้ การเผยแพร่ความรู้ควรคำนึงควบคู่กับการสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง เพื่อป้องกันการตีความคลาดเคลื่อนจากหลักพระไตรปิฎก การใช้ประโยชน์จากพระพุทธรูปในบริบทสังคมควรคำนึงถึงความสมดุลระหว่างศรัทธาและการอนุรักษ์ โดยเฉพาะในกรณีที่มีการสักการะบูชาที่อาจก่อให้เกิดความสึกกร่อนของโบราณวัตถุ จึงควรมีแนวทางหรือรูปแบบการบูชาที่เหมาะสม เพื่อรักษาคุณค่าทั้งในเชิงศิลปกรรมและเชิงวิชาการให้คงอยู่ต่อไป

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 การศึกษาครั้งต่อไปควรขยายขอบเขตไปสู่การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบรูปแบบพระพุทธรูปในประเทศไทยและต่างประเทศ เพื่อให้เห็นถึงความหลากหลายของแนวคิด ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจพัฒนาการของสัญลักษณ์พระพุทธรูปในมิติที่กว้างขึ้น และสามารถสังเคราะห์เป็นกรอบความเข้าใจที่มีความเป็นเอกภาพมากยิ่งขึ้น

2.2 ควรมีการศึกษาสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าในพระพุทธศาสนาในภาพรวม เช่น ธรรมจักร ต้นโพธิ์ หรือสัญลักษณ์ทางพุทธศิลป์ประเภทต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจว่าการแทนองค์พระพุทธรูปมีรูปแบบและนัยความหมายอย่างไรในแต่ละบริบททางวัฒนธรรม

2.3 การศึกษาพระพุทธรูปในบริบทของชุมชน โดยวิเคราะห์ลักษณะ ความเชื่อ และบทบาทของพระพุทธรูปที่มีต่อวิถีชีวิตของผู้คนในแต่ละพื้นที่ ซึ่งจะช่วยให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์ทางศาสนากับสังคมในเชิงรูปธรรม

2.4 ควรมีการศึกษาด้านการอนุรักษ์พระพุทธรูปอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะแนวทางในการสักการบูชาที่ไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อโบราณวัตถุ เพื่อให้สามารถรักษาลวดลายและรายละเอียดสำคัญไว้ได้ในระยะยาว อันจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อการศึกษาทางวิชาการและการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2537). *พุทธประวัติ*. กรุงเทพฯ: การศาสนา.
- กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม. (2558). *พระพุทธรูปปางต่างๆ*. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ จำกัด.
- นันทนา ชุตินวงศ์. (2533). *รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียอาคเนย์*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต).. (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาจิรวัฒน์ กนตวณฺโณ. (2568). *พุทธศิลป์พระพุทธรูปชินราช: ประวัติและพัฒนาการทางพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: บริษัท จรัสสินทวงศ์การพิมพ์ จำกัด.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ: บริษัทแอ็คเรทเพรส.